

Tatyana Ilieva

(Bulgaria, Sofia, Cyrillo-Methodian Research Centre – Bulgarian Academy of Sciences)

The Seeker of Erased Texts

Trendafil Krastanov Turns 85

Abstract: This biographical account traces the academic career of the eminent Bulgarian philologist, palaeographer and church historian Trendafil Krastanov. It outlines the field of his research and highlights his two discoveries of greatest importance to Palaeo-Slavic studies – the finding of the oldest known Bulgarian text in Cod. Vat. gr. 2502 and the identification of a third textual layer in Cod. Barb. gr. 388. The author presents Trendafil Krastanov's hypotheses on a number of controversial issues in Cyril and Methodius studies such as: determining the geographical area of the language of Sts Cyril and Methodius and the place where the earliest translations appeared; tracing the progress of the missionary work of the two holy brothers among the Slavs; identifying historical figures (Peter the Monk, John the Exarch, St Sava) and the scope of their literary work; determining the territorial boundaries and the status of the Bulgarian church diocese during the First Bulgarian Kingdom.

Татяна Илиева

(България, София, Кирило-Методиевски научен център – Българска академия на науките)

Търсачът на изтритите текстове

Трендафил Кръстанов на 85 години

Осемдесет и петте години в човешкия живот са солиден аргумент за равносметка на извървяния път, а когато близо 60 от тях са минали под знака на неуморни и плодотворни научни дирения, се полага да изразим заслужено уважение към всеотдайността на учения.

През 2024 г. навърши 85 години известният български филолог и палеограф Трендафил Кръстанов – един от изтъкнатите представители на съвременната кирилometодиевистика, и както е прието при такива достолепни годишнини – припомняме на академичната общественост неговия жизнен и творчески път. Трендафил Кръстанов е роден на 24.04.1939 г. в село Мрамор, Софийско. Възпитаник е на Софийската духовна семинария (1953–1958). През 1961 г. постъпва като студент в Софийския университет „Св. Климент Охридски“, където завършва „Класическа филология“

с втора специалност „Археология“ и допълнителна квалификация по новогръцки език. След успешното си дипломиране в 1966 г. е назначен на работа като специалист-филолог в Института за балканистика при БАН (1967–1979). От края на седемдесетте години до пенсионирането си през 2004 г. е част от научния екип на Църковноисторическия и архивен институт при Българската патриаршия (преди 1986 г. като н.с., а след това като

ст.н.с.). Междувременно през 2001 г. се хабилитира като доцент в ЮЗУ „Неофит Рилски“.

Научните интереси на Трендафил Кръстанов са свързани с изучаване на българското културно-историческо наследство. Занимават го българо-гръцките отношения през Възраждането, животът и дейността на българските просветители-елинисти, културната и църковната история на Югоизточна Европа от средновековния и възрожденския период. Особено голямо е увлечението му към проблемите на кирилometодиевистиката, което той проявява още като семинарист, избирайки да пише дипломна работа върху житията на светите братя Кирил и Методий. И тази любов не го напуска и до днес.

Изследването на ръкописната и старопечатната традиция се превръща в кауза за учения. Той приема като свой морален дълг и смисъл на живота си неуморно да събира и изучава запазените в многобройни, пръснати по различни книгохранилища, ръкописи и старопечатни книги, драгоценни сведения за славната история на българския народ, църква и култура, които обогатяват представата ни както за собственото ни минало, така и за отношението на другите към нашия народ и цивилизация. А това знание, по неговите думи, на свой ред се превръща в духовно имане, което завещаваме на наследниците си от бъдните поколения (Кръстанов/Krastanov 1991: 6).

И плодовете на тази всеотдайност не закъсняват.

По време на специализацията си във Ватиканската апостолическа библиотека (декември 1981 – юни 1982 г.), където издирва гръцки извори за българската история, Трендафил Кръстанов прави изключително важни за палеославистиката и кирилometодиевистиката открития в два палимпсеста – намира най-древния известен до този момент старобългарски текст в Cod. Vat. gr. 2502 (Кръстанов/Krastanov 1982: 32; Кръстанов/Krastanov 2004a: 277-282) и установява трети слой в Cod. Barb. gr. 388 (първо съобщение за него у Кръстанов/Krastanov 1983), с което записва завинаги името си в историята на науката.

Обстойното проучване на Cod. Vat. gr. 2502¹ – съпоставката на неговите палеографски особености (Кръстанов/Krastanov 1988: 38-66) и украса (срв. Тотоманова/Totomanova 2003: 636) с тези на паметниците от старобългарския канон (Савина книга, Енински апостол, Македонски кирилски лист, Супрасълски сборник), както и на други, запазени по-късни преписи (Изб1073, Сб1076), изследването на съдържанието (Кръстанов/Krastanov 1988: 49, 1992: 22-25), правописните, граматически (Кръстанов/Krastanov 1988: 48; вж. също Тотоманова/Totomanova 2003: 635) и лексикални характеристики на документа (Кръстанов/Krastanov 1988: 53; също Тотоманова/Totomanova 2003: 636-640), датировката му – позволяват на учения да направи извода, че новооткритият от него славянски палимпсест (най-обемистият от намерените до този момент) по език и състав представлява част от старобългарско изборно евангелие (около 2/3 от първоначалния български ръкопис), възхождащо вероятно към X в. или най-късно към началото на XI в. (със сигурност от преди XII в., към който се отнася горният пласт текст) (Кръстанов/Krastanov 1982: 32).

Откриването на Cod. Vat. gr. 2502 е от изключителна важност както за палеославистиката, като цяло, така и за българистиката. С него за науката е намерен още един

---

¹ Пълно описание на палимпсеста с 6 фотоса и 6 страници разчетен старобългарски текст вж. у Кръстанов/Krastanov 1988: 38-66. В публикацията под формата на синоптични таблици авторът представя тетрадите във Ватиканския гръцки кодекс 2502, като предлага възстановка на първоначалната им подредба, обнародва списък на лекционарния състав, прави съпоставка между обозначенията на евангелските четива във Ватиканския палимпсест и техните инципители в най-старите преписи на славянски език – Савина книга, Codex Asemanius, Остромирово евангелие.

класически паметник на старобългарския език и култура от типа Кратко изборно евангелие, първоначално преведено от св. Константин-Кирил. Този първи превод на светите братя е запазен само в няколко преписа от старобългарската епоха.² От тях най-старият известен засега писан на кирилица, отстоящ от оригинала само на около половин век, е тъкмо Ватиканският палимпсест и, като такъв, освен че е неопровержимо доказателство за вече широкото разпространение към началото на X в. на кирилската писменост, създадена в България в края на IX в. (срв. Кръстанов/Krastanov 1988: 60), той също така, логично, е и най-близък до първоначалния преводен текст.

Според Тр. Кръстанов лингвистичните особености на Cod. Vat. gr. 2502 могат да се приведат в подкрепа на хипотезата, че родината на Кирило-Методиевия език е Мала Азия, доколкото ученият е един от привържениците на т. нар. малоазийска теория (лансирана за пръв път от Куев/Kuev 1940), които локализират управляваната от св. Методий славянска област в границите на малоазийската византийска провинция Витиния (южно от днешния град Бурса в Турция), където през периода VI – VIII в. се установяват компактни маси славяни от българската група, както може да се съди по многобройните славянски остатъци в езика и топонимията. Тук планината Олимп е пълна с множество манастири, населени от монаси от различни народности, в т. ч. и славянобългари. Трендафил Кръстанов допуска, че именно във Витиния още през 40-50 години на IX в., докато е в манастира „Св. Полихрон“, св. Методий превежда и записва с гръцки букви за нуждите на славянското население от областта юридическия кодекс „Законъ судный людьмь“ и „Възкресните евангелия“, които по-късно били набързо транслитерирани на новосъздадената от Константин глаголица за целите на Моравската мисия. Изследователят изказва становище, че езиковите характеристики на Ватиканския палимпсест отговарят на същото това живо българско наречие, залегнало в основата на първия книжовен език на славяните, говорено в югоизточния ареал, обхващащ земите от Солун до Константинопол, Тракия, Родопите и Мала Азия, който познаваме от останалите класически старобългарски паметници, като няма данни за противопоставяне на регионален принцип между езика на Преславското и Охридското книжовни средища (Кръстанов/Krastanov 1992: 22-25, 1999a: 20-37).

Тъждествеността на езика в Cod. Vat. gr. 2502 с езика на Климент Охридски, за когото Димитър Хоматиан твърди, че произхожда от „европейските мизи“, познати още като българи, потвърждават българската същност на най-стария славянски книжовен език и единството между източните и западните български говори.

В отдавна известния на науката „Барберински палимпсест“ (библиотечен № 388) българският учен прави сензационно откритие, установявайки под българския текст наличието на следи от трети, още по-стар пласт с минускулно писмо – извънредно рядък в славянската палеография случай, при който гръцки кодекс е бил използван за написване на български текст, а след изстъргването на българския отново е написан гръцки. Направеното откритие е от изключителна важност за науката, тъй като то разширява нашите познания за старобългарската книжнина и за българо-византийските отношения, показвайки, че и през XI и XII в. след завладяването на българските земи в Тракия и Македо-

---

² От тези преписи единствено глаголическият Codex Assemani съдържа целия текст на апракоса. На кирилица не е запазен нито един пълен текст на кратко изборно евангелие от тази епоха. Савината книга съдържа 129 листа или около 2/3 от първоначалния текст. В Cod. Vat. gr. 2502 са идентифицирани около 35 четива, които са изгубени в Сав. Към фрагментите от по няколко листа с текстове на кратко изборно евангелие от старобългарската епоха се отнасят още два ценни откъса отново от палимпсести – т. нар. „Боянски палимпсест“, разчетен и обнародван от Иван Добрев и „Синайски евангелски фрагмент“, открит от Моше Алтбауер. Срв. Кръстанов/Krastanov 1988: 61.

ния от Василий II старобългарската кирилска книжовна традиция не заглъхва, а се обогатява с нови преписи (Кръстанов/Krastanov 1990: 369-375). По съдържание новооткритият славянски текст в Barberinus 388 е с химнографско съдържание и включва части от канони на 6-ти и 7-ми глас от среднобългарски паметник от XII век. Запазени са общо 67 цели тропара и десетина откъследи от тропари и начала на икоси. Касае се за един от най-ранните съхранени текстове от този жанр на старобългарската литература (Кръстанов/Krastanov 1986: 28-31).

Ученият отделя съществено внимание в трудовете си и на проблемите, които повдига българското пратеничество в Рим през периода 867 – 879 г. (участници, дипломатически срещи и връзки, преговорни отношения). Новоткрити извори от България, Ватикана, Испания, Русия, Синайския манастир „Св. Екатерина“, печат на „Петър велик куратор на архонта на България“ от IX в. (Йорданов/Yordanov 2007) и др. дават основание на Трендафил Кръстанов за нови идентификации и предположения относно ролята на българските дипломати кавхан Петър и боил Йоан за одобрението от Рим на делото на св. Седмочисленици като „апостоли на България и Далмация“. По негово мнение Петър бил посланик в Рим от 866 до 879 г. и като водач на българското посолство посещавал Рим 7 пъти: през 866, 867, 868, 869, 870, 878, 879 г. (Кръстанов/ Krastanov 2022б). Аргументирайки се с така актуалната за всяко новопокръстено общество основна тема в словата на Петър Черноризец, а именно борбата срещу езическите остатъци, Трендафил Кръстанов допуска, че авторът на тези проповеди не е цар Петър от X в., а по-скоро ще да е бил самият кавхан Петър, сродник на владетеля Борис-Михаил, който след активната си дипломатическа дейност оставя кавханството и става монах, за да се посвети на утвърждаването на новата религия в България. На друго място ученият изказва предположението, че Сондоке не е име, а звание на великия български велможа, дипломат и книжовник Петър, който е бил комит, чергубиля и съдия, а след 879 г. се отказал от държавническите работи, за да се отдаде на монашески подвиг (Кръстанов/Krastanov 2008: 83-92, 2022в).

Темата за идентичността на лицето Боил Йоан от 866 г. е застъпена и на друго място от автора, който изказва хипотезата, че въпросният пратеник би могъл да бъде идентифициран с Черноризец Храбър (Кръстанов/Krastanov 2001), с Йоан Екзарх Български (Krastanov 1999), „работил в Рим“ според руски ръкопис (Ангелов/Angelov 1984: 116), с епископ и архиепископ Йоан, изпратен след 885 г. от Рим при славяните, както и с патриарх Йоан, издигнат в Преслав през 917 г. от самия цар Симеон (за което информира една по-късна добавка в послеслова към Житието на св. Антоний Велики). Според нея архиепископ Йоан е титулуван „патриарх на българските земи“, с което се осъществява съкровената мечта на княз Борис Михаил за независима българска църква (Кръстанов/Krastanov 2005: 7-23, 2022б). Във всички тези случаи Трендафил Кръстанов смята, че става дума за едно и също лице в различни моменти от активната му обществена дейност (Кръстанов/ Krastanov 2008: 83-92). На тази база той предлага очертаване на предполагаемата биография на Йоан Екзарх Български (Кръстанов/ Krastanov 2014б: 15-24). За доказване на тези негови предположения, обаче, са необходими и други проучвания.

Във връзка с това изследователят изказва хипотезата, че старобългарският писател – представител на Преславската книжовна школа, известен с прозвището Черноризец Храбър, е всъщност Йоан Екзарх (предположение, изказано най-напред от Ильинский/ P'inskiy 1917). Като доказателствен аргумент за тази теза той изтъква отбелязания от Хр. Трендафилов факт, че в макросъстави на сборници „О писменех“ редовно следва след края на Йоан-Екзарховия превод на „Богословие“/„Небеса“ от Йоан Дамаскин, обяснявайки го с употребата на трактата „За буквите“ като своеобразно приложение към „Небеса“, привнесено от старобългарския преводач под формата на поредна 55-та глава със заглавие:

Съказание како състави стын Кирилъ философъ азбукоу по ѡзыку словенскоу, и книги преведе греческия на словенский ѡзыкъ („Сказание как свети Кирил Философъ състави азбуката на славянски език и преведе книгите от гръцки на славянски език” (Кръстанов/Krastanov 2001; 2022a: 1136-1139).

Още един довод в полза на тази хипотеза според изследователя е наличието в „О писменех“ на характерни само за Йоан Екзарх думи, които са най-отличителни за авторския идиолект. Такива се срещат и в други съчинения от епохата, което по мнението на учения позволява да бъдат отнесени към Йоан-Екзарховото перо и творби като „Житие Кирилово“, „Житие Методиево“, „Похвала на Кирил Философ“, и „Похвала на Кирил и Методий“ (Кръстанов/Krastanov 2022b).³

Освен горепосочените оригинални произведения, базирайки се на културно-исторически свидетелства и главно на особености в езика и стила на старобългарския книжовник, Трендафил Кръстанов отнася хипотетично към книжовното наследство на Йоан Екзарх и редица преводни съчинения от гръцки и латински език, а може би и от сирийски. Според него той е съставител на Симеоновия сборник, запазен в препис от 1073 г., съдържащ готови отговори на 383 въпроса относно новата християнска вяра за новопокръстения народ в България, както и на Изборника от 1076 г. – и двата посветени на българския владетел. Към книжовната продукция на Йоан Екзарх Трендафил Кръстанов числи и първообраза на Германовия сборник, преписан през 1358-1359 г. (Мирчева/Mircheva 2006), който според учения далеч не съдържа само едно безспорно произведение на старобългарския писател с името му, но включва още редица други оригинални, преводни и компилативни слова и поучения, които принадлежат ако не на самия Йоан Екзарх, то поне на творци от неговия кръг, за което свидетелстват общите езикови белези с превода на Житието на св. Йоан Златоуст (Hansack 1980: 22-48). Изследователят предполага също, че Йоан Екзарх е съставил и редактирал огромния компендиум, наречен Български хронограф (Горина/Gorina 2005), както и че е автор на многобройни преводи от латински⁴ и гръцки език. Освен известната му преводна версия на „Богословието“ от Йоан Дамаскин и съчинението „Шестоднев“, компилирано от различни светоотечески тълкувания към Глава 1 на Книга Битие, негови по мнението на Трендафил Кръстанов са и някои химнографски текстове като „Канон за свв. апп. Петър и Павел“ и „Канон за Рождество на св. Йоан Кръстител“ за 24 юни, с посочен автор „грешни дякон Йоан“ (Кръстанов/Krastanov 2005: 7-23). Изследователят предполага принадлежност на анонимни поетични текстове или на такива с акростих АН, И·Н, ИО към творчеството на Йоан Екзарх: Канон за Света Троица „Боже мой, Троице милостива, помогни ми“, Канон за мъченик Юстин Философ, Молебни канони с краегранесие, Стиховни стихирни в Цветния триод; Канон за Неделя Петдесетница (Кръстанов/ Krastanov 2010a: 76-88, 2014a: 398-411).

Трендафил Кръстанов охарактеризира Йоан Екзарх и като блестящ преводач, компилатор и автор на оригинални творби на църковното красноречие, между които Слово за Възнесение; Похвала за Йоан Богослов; Слово за Сретение; Първо слово за Рождество Христово и Слово за Богоявление (с най-ранни преписи в Ягичев Златоуст); Слово за Преображение (с най-ранен препис в Михановичев хомилиар). Наблюденията довеждат

³ Изследователската традиция, опираща се на някои недостатъчно сигурни податки в изворите, както и на логически съображения, приписва тези съчинения на Климент Охридски. Те обаче не са посочени в списъка със сигурните творби на автора. Вж. напр. Станчев/Stanchev 1995: 328-329..

⁴ Към преводаческата продукция на Йоан Екзарх Тр. Кръстанов отнася преводите от латински език на богослужбни текстове (Литургия Петрова, частично съхранена в Киевските листове, евхологий с молитвеник, требник и пенитенциал), тълковни съчинения („40 Беседи на евангелието” от папа Григорий Двоеслов, Слово за Антихриста от Иполит Римски и др.), жития (на св. Климент Римски, св. Григорий Двоеслов, св. Бенедикт Нурсийски и др.). Срв. Кръстанов/Krastanov 2010b: 273-281.

учения до заключението, че редица омилетични творби на Йоан Екзарх са били приписвани на името на великия Йоан Златоуст (Тр. Кръстанов определя нашия книжовник като Втори Златоуст; срв. Кръстанов/Krastanov 2012). Други пък (например Слово за св. Троица) според него са били отнасяни към Климент Охридски, който или ги е преписвал и разпространявал изцяло, или ги е съкращавал и пригаждал, за да бъдат ясни и за най-простите българи. Затова той логично предполага, че в много от случаите обширните редакции на достигналите до нас проповеди са всъщност дело на Йоан Екзарх, а кратките – на Климент. В приложение авторът публикува безспорни и предполагаеми текстове на творби с името на Йоан Екзарх, както и анонимни такива, вероятно писани от него (Кръстанов/Krastanov 2010в: 176-195).

Ученият изтъква като важен факт около личността на Йоан Екзарх, отбелязаното от А. М. Пентковски сведение във възходящото към XII в. Типографско тетраевангелие за честването му като светец, при това в контекста на култа към светите Кирил и Методий и във връзка с намирането на мощите на св. Климент Римски (Кръстанов/Krastanov 2008: 83-92, 2022б). Тази информация се потвърждава и от наличието в синаксара на български ръкопис от XIII (апостол с изборно евангелие, № 146 от изгорялата през 1941 г. Белградска народна библиотека) на тропар за Йоан Екзарх, което говори недвусмислено за богослужбното му отбелязване (Кръстанов/Krastanov 2013: 105-116).

Във фокуса на изследователското внимание на Трендафил Кръстанов попада и проблематиката около колективната памет на св. Седмочисленици. Ученият очертава ареала на разпространението ѝ, който според данните в изворите обхваща цяла България, Мизия, Далмация, западната част на Гърция, и Велеград, или Българдъ дн. Берат, Албания. Официален култ към св. Седмочисленици е имало предимно в провинция Западна България до 1018 г., а после продължава в пределите на Охридската патриаршия, наследница на Преславската патриаршия след 972 г. (Кръстанов/Krastanov 2008: 83-92).

Към посочените от Ф. В. Мареш 15 извора за св. Седмочисленици и „Бератската служба“ за тях Трендафил Кръстанов добавя още няколко свидетелства, потвърждаващи ранната поява на многовековната българска почит към св. Седморка – упоменаванията им в Трета стихира на Господи възвах от Службата на Димитър Хоматиан за св. Климент Охридски (XIII в.), в автобиографията на Партений Павлович от средата на XVIII в. и в едно съобщение от 1897 г. в българския печат (Кръстанов/Krastanov 2005: 7-23).

В същата публикация Трендафил Кръстанов прави комплексен анализ на Бератската служба на св. Седмочисленици. Въз основа на новооткрит извор от Ватикана той установява, че нейното авторство принадлежи на митрополит Григорий II Драчки от XIV в., чието име се среща и в надписи от църквата „Св. София“ в Охрид.

Ученият се опитва да разгадае загадките на „Охридската легенда“ или Краткото житие на св. Климент Охридски, приписвано по традиция на Димитър Хоматиан. Той изказва предположение, че се касае за общо (примерно) житиеписание на Седмочисленик или пък, че в началото същото е било предназначено за св. Сава, очевидно по-възрастен и вероятно починал по-рано, а по-късно е приспособено с малки промени за св. Климент Охридски (Кръстанов/Krastanov 1998; срв. също Кръстанов/Krastanov 1998: 28-31, със съпоставителен синоптичен поглед към „Българска легенда“ и „Охридска легенда“).

Изследователят допринася и за попълване празнотите в информацията за творчеството на св. Сава. В празничния Миней № 113 от ръкописната сбирка на св. Синод, която от 1986 г. е прехвърлена към Църковно-историческия и архивен институт в София, през 1996 г. той открива неизвестен препис от Служба на св. Кирил Философ, потвърждаващ наличието на акростих „САВА ПЯ“, открит преди това и в обнародвания от Й. Иванов през 1931 г. препис в „Скопския миней“ (Кръстанов/Krastanov 1998, 2000: 197-215, 2002:

188). Богородичните със съкращения акростих КЛ на Климент в тях, според изследователя, очевидно са добавени впоследствие (Кръстанов/Krastanov 2000: 197-215).

Относно мястото и времето на съставянето на двете части от Службата за Кирил ученият предполага, че канонът е написан още в Рим в памет на първоучителя, когато неговите ученици са могли да се покланят на светите му мощи. Авторът се позовава на израза

Помени, блажени, твоите ученици, които те възпяват с вяра, стоящи до ръката на твоето тяло,

свидетелстващ според него, че те са били още в Рим (Кръстанов/Krastanov 2022: 197-215).

Тр. Кръстанов допуска, че вероятно Методий като бивш игумен на манастира „Полихрон“ е поръчал на подопечния си монах от онова време Сава да напише такова възпяване в памет на блаженопочившия му брат още преди официалното му канонизиране за светец във връзка с помена на годишнината от смъртта му, което означава, че Сава придружава равноапостолите още от Витиния (Кръстанов/Krastanov 2000: 197-215). Отношение към дискусията за авторството на Службата на св. Кирил Философ, къде и кога е съставена вж. също у Кръстанов/Krastanov 2002: 188-189, 2007а: 430-452.

Заменянето на името *Сава с Лаврентий* Трендафил Кръстанов схваща не като свидетелство за второ название на едно и също лице, а като известие за друг ученик, който е бил затварян и окован във вериги (Кръстанов/Krastanov 2000: 197-215). Ученият предполага, че Сава е един от онези „поп и дякон с книги“, които са придружавали архиепископ Методий при посещението му във Византия и са останали в Константинопол през 881 или 882 г, за да преминат по-късно в християнска България подир Методиевата смърт в 885 г. (Кръстанов/Krastanov 2000: 197-215).

Нови непознати свидетелства за ранно споменаване на св. Сава сред основните ученици на свв. Кирил и Методий Трендафил Кръстанов открива в Служба на св. Климент Охридски от Охридския архиепископ Димитър Хоматиан на гръцки език, запазена в ръкопис № 1134 от Ватопедския манастир на Света гора в препис от края на XIV или началото на XV в., в „Почаевски препис“ от XVI в. на „Сказание за буквите“, в История славеноболгарская, в иконографията на св. Седмочисленици (Кръстанов/ Krastanov 2002: 180).

В отделни свои изследвания ученият засяга въпроса за местонахождението на епископията на св. Климент и точната дата на неговата смърт. Той привлича нови свидетелства, които, от една страна, потвърждават вече известните и ги уточняват, а от друга, откриват нови възможности за преоценка на познатите извори (Кръстанов/ Krastanov 1999б: 164-186). Изследователят посочва, че Климент не е „Охридски епископ“, но че от 893 г. е епископ Тивериуполски в град Струмица, а през 906 г. е преместен в град Бела (Велица) в провинция Западна България, където събира частици от мощи от своите Учители и събратя Седмочисленици (Кръстанов/Krastanov 2010а: 76-88).

В редица свои публикации Трендафил Кръстанов разглежда църковно-исторически въпроси: за значението на термините екзарх и прѣболии от титулатурата в Църквата на Първото Българско царство, за статута ѝ при княз Борис I и цар Симеон, за границите на нейния диоцез. Той определя ’екзарх’ като титла на църковно лице, наместник на църковния глава, в конкретния исторически контекст екзарх на архиепископ Методий Моравски от 879 г. в гр. Морава Панонска в Илирик (Кръстанов/ Krastanov 2006: 73-86).

Относно диоцеза на Българската църква през старобългарския период Трендафил Кръстанов отбелязва, че според каноническа бележка за архиепископията на България,

публикувана от испанския славист Антонио Товар (Товар 1962), архиепископията Юстиниана Първа⁵ е Българската църква; архиепископът на Юстиниана Първа управлява в подчинените му епархии, които са на апостолическия римски престол, и притежава същия свещенослужителски ранг, както на архиепископа на Картаген в Африка (Кръстанов/Krastanov 2011: 321-325). Ученият подчертава обаче, че тази идентификация важи от края на IX в., до преди 1018 г., когато Българската патриаршия е била преместена от Преслав през Доростол и Триадица (София), през Воден и Мъглен, заварена в Охрид от византийския завоевател Василий II Българоубиец и след това е била понижена като архиепископия (Кръстанов/Krastanov 2004б: 80-84).

Пак във връзка с въпроса, относно диоцеза на Българската църква през старобългарския период, Трендафил Кръстанов изтъква наличието на така важната от еклесиологична гледна точка апостолска приемственост на епископата в Илирик (провинция Западна България) – от ап. Павел през Андроник Панонски, Протоген Сердикийски и Методий, пет години след чиято смърт го наследява Йоан архиепископ на България, идентифициран от изследователя, както вече отбелязахме, с Йоан Екзарх и последван от още четири други български патриарси според свидетелството в „Бориловия синодик“ (Кръстанов/Krastanov 2016).

Новоткрити извори позволяват на учения да осмисли по друг начин сведенията в Дюканжовия списък „Архиепископите на България“. Според него този документ е съставен тенденциозно от Охридския архиепископ Йоан Комнин през XII в., който умишлено е премълчал и съзнателно е предал на забвение имената на първите български патриарси, които са били в старата българска столица Преслав, като преднамерено подчертава старинността на българския престол с участник в Първия вселенски събор от 325 г., а след това се прехвърля директно през няколко века към св. Методий Моравски и неговите наследници, предимно пребиваващите в новата българска столица Охрид (Кръстанов/Krastanov 2006: 73-86).

Според Трендафил Кръстанов наличните извори дават основание като пръв църковен глава (най-напред екзарх, а после и патриарх) на българските земи да се приеме българският болярин Йоан, който бил изпратен през 866 г. в Рим. По негово мнение съпадението, че точно във времето, когато българският легат Йоан „работи в Рим“ (след 866-879), там пристигат светите братя Кирил и Методий и техните първи ученици, наречени общо Св. Седмочисленици български 867-870 г., съвсем не е случайно. То навежда на мисълта за наличието на дипломатически разговори между византийските мисионери и българския легат в Рим (Кръстанов/Krastanov 2006: 73-86).

Изследователят приема за безспорен факта, че цар Симеон е извоювал признаването на Българската патриаршия от Римския първосвещеник (Цухлев/Tsuhlev 1911: 407; срв. и Гюзелев 1981:292, 2009). Той определя като особено важно сведението, че Българската патриаршия е налице още преди договора на цар Петър, т.е. преди 927 г., и то по старите привилегии. Това означава, че българският цар Симеон е имал каноническо право да издигне своя архиепископ Йоан в Преслав за патриарх, като е очаквал той да бъде признат

---

⁵ Географски Юстиниана Първа се припокрива с римската провинция Илирик, в чиито граници от I в. н. е. влизат Панония, Далмация и Горна Мизия. Илирик е Римска префектура след Диоклециан и Константин Велики (306-337) с Панония, Горна Мизия и Дакия със Сердика в Средиземна Дакия. След 395 г. префектура Източен Илирик има два диоцеза: Дакия с провинции Горна Мизия, Крайбрежна и Вътрешна Дакия, Дардания и Превалитана“ (Коледаров/Koledarov 1995: 106-109). Според старобългарски извор илири, далмати и даки се наричат българи, които живеят по Дунава: „В превода на Хрониката на Йосиф Флавий „В превода на Хрониката на Йосиф Флавий Илири же и дльмате и даки нарицаеми бльгаре, въ Истре живоущии, която утвърждава принадлежността на тези области към територията на българската държава по времето на Симеон“. Кръстанов/Krastanov 2014б: 15-24.

и от другите християнски предстоятели (Кръстанов/Krastanov 2013: 105-116). Разбира се, необходими са още свидетелства и проучвания за потвърждение или отхвърляне на това различно твърдение.

С научните си дирения Трендафил Кръстанов доказва за пореден път важноста на палимпсестите в науката за изворите. Както сам той подчертава, от една страна, с изтриването на старите текстове са унищожени прекрасни старобългарски кодекси, за да бъдат взети листове за написване на ново съдържание. От друга страна обаче, изтритите върху повторно използваните листове стари текстове не са били унищожени безследно. По някаква ирония, те са запазени именно благодарение на новия текст. Чрез разчитането на палимпсести при изследването на кодекси „втора употреба“ са открити за науката изключително ценни текстове, свидетели на блестяща литература и култура.

ЛИТЕРАТУРА

- Ангелов 1984: *Ангелов Б. Ст.* За едно неиздирено съчинение на Йоан Екзарх. – *Palaeobulgarica/Старобългаристика*, VIII, № 1, 115-117 (Angelov 1984: *Angelov B. St. Za edno neizdireno sachinenie na Yoan Ekzarh.* – *Palaeobulgarica/Starobulgaristika*, VIII, № 1, 115-117).
- Горина 2005: *Горина, Л. В.* Болгарский хронограф и его судьба на Руси. София: Тангра ТанНакРа (Gorina 2005: *Gorina, L. V. Bolgarskiy hronograf i ego sud'ba na Rusi.* Sofia: Tangra TanNakRa).
- Ильинский 1917: *Ильинский, Г.А.* Кто был черноризец Храбър? – *Византийское обозрение*, № 3, 151-156 (Il'inskiy 1917: *Il'inskiy, G.A. Kto byl chernorizets Hrabar?* – *Vizantiyskoe obozrenie*, Nr. 3, 151-156).
- Йорданов 2007: *Йорданов, И.* Средновековни български и византийски печати (IX-X в.) с етнонима Впхлгбщн. – В: *Изследвания по българска средновековна филология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев.* София: Фабер, 167-178 (Yordanov 2007: *Yordanov, I. Srednovekovni balgarski i vizantiyski pechati (IX-X v.) s etnonima Vpхлгбщн.* – V: *Izsledvaniya po balgarska srednovekovna filologiya. Sbornik v chest na prof. Rasho Rashev.* Sofia: Faber, 167-178).
- Коледаров 1995: *Коледаров, П.* Илирик. – В: *Кирило-Методиевска енциклопедия*, т. II. София: БАН, 106-109 (Koledarov 1995: *Koledarov, P. Pirik.* – In: *Kirilo-Methodievska entsiklopediya*, t. 1. Sofia: BAN, 106-109).
- Кръстанов 1982: *Кръстанов, Тр.* Неизвестен старобългарски ръкопис – палимпсест вероятно от ХII век във Ватиканската библиотека (VAT. GR. 2502). – *Духовна култура*, LXII, № 7, 32 (Krastanov 1982: *Krastanov, Tr. Neizvesten starobalgarski rakopis – palimpsest veroyatno ot ХII vek vav Vatikanskata biblioteka (VAT. GR. 2502).* – *Duhovna kultura*, LXII, Nr. 7, p. 32).
- Кръстанов 1983: *Кръстанов, Тр.* Следи незаличими. Новооткрити български палимпсести във Ватиканската библиотека. – „За буквите“, май, бр. 8 (Krastanov 1983: *Krastanov, Tr. Sledi nezalichimi. Novootkriti balgarski palimpsesti vav Vatikanskata biblioteka.* – „*Za bukвите*“, may, Nr. 8).
- Кръстанов 1986: *Кръстанов, Тр.* Българският текст в „Барберинския палимпсест“. Фрагмент от Осмогласник от XII в. в Cod. Barb. gr. 388. – *Духовна култура*, LXVI, № 4, 28-31 (Krastanov 1986: *Krastanov, Tr. Balgarskiyat tekst v „Barberinskiya palimpsest“.* Fragment ot Osmoglasnik ot XII v. v Cod. Barb. gr. 388. – *Duhovna kultura*, LXVI, Nr. 4, 28-31).

- Кръстанов 1988: *Кръстанов, Тр.* Български Ватикански палимпсест (Кирилско кратко изборно евангелие от X в. в Cod. Vat. gr. 2502). - *Palaeobulgarica/Старобългаристика*, XII (1988), 1, 38-66 (Krastanov 1986: *Krastanov, Tr.* Balgarski Vatikanski palimpsest (Kirilsko kratko izbornoe evangelie ot X v. v Cod. Vat. gr. 2502). - *Palaeobulgarica/Starobalgaristika*, XII (1988), 1, 38-66).
- Кръстанов 1990: *Кръстанов, Тр.* Академик Иван Дуйчев като изследовател на двойния българо-византийски „Барберински палимпсест“ (Barberinus Graecus 388). – *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“*. Научен център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“, Т. 1. 1987, 369-375 (Krastanov 1990: *Krastanov, Tr.* Akademik Ivan Duychev като izsledovatel na dvoyniya balgaro-vizantiyski „Barberinski palimpsest“ (Barberinus Graecus 388). – *Godishnik na Sofiyskiya universitet „Sv. Kliment Ohridski“*. Nauchen tsentar za slavyano-vizantiyski prouchvaniya „Ivan Duychev“, t. 1, 1987, 369-375).
- Кръстанов 1991: *Кръстанов, Тр.* „И Царството на българите с великите победи“ (писмо от вселенския патриарх Герман до папските кардинали от 1232 г.) – *Църковен вестник*, № 13, 29 март, 6 (Krastanov 1991: *Krastanov, Tr.* „I Tsarstvoto na balgarite s velikite pobedi“ (pismo ot vselenskiya patriarh German do papskite kardinali ot 1232 g.) – *Tsarkoven vestnik*, Nr. 13, 29 mart, 6).
- Кръстанов 1992: *Кръстанов, Тр.* Откритието на Българския Ватикански палимпсест в подкрепа на малоазийската теория за Кирило-Методиевия език – *Наука*, № 1, 22-25 [Славянски летописи, Т. 3] (Krastanov 1992: *Krastanov, Tr.* Otkritieto na Balgarskiya Vatikanski palimpsest v podkrepa na maloaziyskata teoriya za Kirilo-Metodieviya ezik. – *Nauka*, Nr. 1, 22-25 [Slavyanski letopisi, T. 3]).
- Кръстанов, Тотоманова, Добрев 1996: *Кръстанов, Тр., А.-М. Тотоманова, Ив. Добрев.* Ватиканско евангелие. Старобългарски кирилски апракос от X в. палимпсестен кодекс Vat. Gr. 250. Библиотека „Свети Наум“, 3. София: CIBAL (Krastanov, Totomanova, Dobrev 1996: *Krastanov, Tr., A.-M. Totomanova, Iv. Dobrev.* Vatikansko evangelie. Starobulgarski kirilski aprakos ot X v. palimpsesten kodeks Vat. Gr. 2502. Biblioteka „Sveti Naum“, 3. Sofia: CIBAL).
- Кръстанов 1998: *Кръстанов, Тр.* Св. Сава Седмочисленик в нова светлина. – *Духовна култура*, LXXVIII, № 5, 28-31 (Krastanov 1998: *Krastanov, Tr.* Sv. Sava Sedmochislenik v nova svetlina. – *Duhovna kultura*, LXXVIII, Nr. 5, 28-31).
- Кръстанов 1999а: *Кръстанов, Тр.* Какъв е езикът на св. св. Кирил и Методий? – В: *Славянските култури и съвременната цивилизация*. София: Център за научни изследвания при Федерацията за приятелство с народите на Русия и ОНД, 20-37 (Krastanov 1999a: *Krastanov, Tr.* Kakav e ezikat na sv. sv. Kiril i Metodiy? – V: *Slavyanskite kulturi i savremennata tsivilizatsia*. Sofia: Tsentar za nauchni izsledniya pri Federatsiata za priyatelstvo s narodite na Rusia i OND, 20-37).
- Кръстанов 1999б: *Кръстанов, Тр.* Неизвестни извори за св. Климент Охридски чудотворец, епископската му столица Велика – Велеград – Белград – Берат и датата на смъртта му – 25 юли 916 година. – В: *Дни на науката на Република България и Република Македония*. Научни доклади. София, 27-29 май. София: Съюз на учените в България, 164-186 (Krastanov 1999b: *Krastanov, Tr.* Neizvestni izvori za sv. Kliment Ohridski chudotvoret, episkopskata mu stolitsa Velika – Velegrad – Belgrad – Berat i datata na smartta mu – 25 yuli 916 godina – V: *Dni na naukata na Republika Bulgaria i Republika Makedonia*. Nauchni dokladi. Sofia, 27-29 may. Sofia: Sayuz na uchenite v Bulgaria, 164-186).

- Кръстанов 2000: *Кръстанов, Тр.* Неизвестен препис от Службата на св. Кирил Философ от XVI в. в празничен миней № 113 от Сбирката на Църковноисторическия и архивен институт в София. – Кирило-Методиевски студии, кн. 13, 197-215 (Krastanov 2000: *Krastanov, Tr.* Neizvesten prepis ot Sluzhbata na sv. Kiril Filosof ot XVI v. v praznichen miney № 113 ot Sbirkata na Tsarkovnoistoricheskiya i arhiven institut v Sofia. – Kirilo-Metodievski studii, vol. 13, 197-215).
- Кръстанов 2001: *Кръстанов, Тр.* Кой е Черноризец Храбър. – Духовна култура, № 6, 6-13 (Krastanov 2001: *Krastanov, Tr.* Koy e Chernorizets Hrabar. – Duhovna kultura, LXXXI, Nr. 6, 6-13).
- Кръстанов 2002: *Кръстанов, Тр.* Сава Седмочисленик. Старобългарски книжовник и светец от IX в. – Преславска книжовна школа, Т. 6, 176-195 (Krastanov 2002: *Krastanov, Tr.* Sava Sedmochislenik. Starobalgarski knizhovnik i svetets ot IX v. – Preslavska knizhovna shkola, T. 6, 176-195).
- Кръстанов 2004а: *Кръстанов, Тр.* Кога бе открита най-старата славянска книга „Българският Ватикански палимпсест“ от X век? – В: Живот сред книгите. Юбилеен сборник в чест на 85-годишнината на проф. д-р Елена Савова. София: Рекламна Агенция „Очи“, 277-282 (Krastanov 2004а: *Krastanov, Tr.* Koga be открита nay-starata slavyanska kniga „Bulgarskiyat Vatikanski palimpsest“ ot X vek? – V: Zhivot sred knigite. Yubileen sbornik v chest na 85-godishninata na prof. dr. Elena Savova. Sofia: Reklamna Agentsia „Ochi“, 277-282).
- Кръстанов 2004б: *Кръстанов, Тр.* Испански бележки за translatio на Justiniana Prima с Българската църква преди 1018 г. – В: Трудове на катедрите по история и богословие. Т. 6. В чест на 75-годишнината на видния църковен историк проф. дин Тодор Събев. София: УИ „Св. Кл. Охридски“, 80-84 (Krastanov 2004б: *Krastanov, Tr.* Ispanski belezhki za translatio na Justiniana Prima s Balgarskata tsarkva преди 1018 g. – V: Trudove na katedrite po istoria i bogoslovie. T. 6. V chest na 75-godishninata na vidniya tsarkoven istorik prof. din Todor Sabev. Sofia: UI „Sv. Kl. Ohridski“, 80-84).
- Кръстанов 2006: *Кръстанов, Тр.* Титлите „Екзарх“ и „Патриарх“ в българската традиция от IX до XIX в. Св. Йоан Екзарх от Рим и патриарх на българските земи. – В: Държава и Църква – църква и държава в българската история. София: Изд. Марин Дринов, 73-86 (Krastanov 2006: *Krastanov, Tr.* Titlite „Ekzarh“ i „Patriarh“ v balgarskata traditsiya ot IX do XIX v. Sv. Yoan Ekzarh ot Rim i patriarh na balgarskite zemi. – V: Darzhava i Tsarkva – tsarkva i darzhava v balgarskata istoriya. Sofia: Izd. Marin Drinov, 73-86).
- Кръстанов 2007: *Кръстанов, Тр.* Св. Седмочисленици и св. Йоан Екзарх – от Рим за България и Далмация (866-917). – В: Кирило-Методиевски студии. Кн. 17, 430-452 (Krastanov 2007: *Krastanov, Tr.* Sv. Sedmochislenitsi i sv. Yoan Ekzarh – ot Rim za Bulgaria i Dalmatsia (866-917). – V: Kirilo-Metodievski studii. Кн. 17, 430-452).
- Кръстанов 2008: *Кръстанов, Тр.* Българските пратеници в Рим (866-870) и славянската литургия за българите. – В: Християнската култура в средновековна България. 1100 години от смъртта на св. Княз Борис-Михаил (ок. 835-907 г.). София: Фабер, 83-92 (Krastanov 2008: *Krastanov, Tr.* Balgarskite pratenitsi v Rim (866-870) i slavyanskata liturgiya za balgarite. – V: Hristiyanskata kultura v srednovekovna Bulgaria. 1100 godini ot smartta na sv. Knyaz Boris-Mihail (ok. 835-907 g.). Sofia: Faber, pp. 83-92).
- Кръстанов 2010а: *Кръстанов, Тр.* Кариера на св. Йоан Екзарх, архиепископ и патриарх на българската земя, и на св. Климент, епископ Велички и Охридски чудотворец в Провинция Западна България. – В: Многообразие в единството. София: Съюз на учените в България, №1, 76-88 (Krastanov 2010а: *Krastanov, Tr.* Kariera na sv. Yoan

- Ekzarh, arhiepiskop i patriarh na balgarskata zemya, i na sv. Kliment, episkop Velichki i Ohridski chudotvorets v Provintsiya Zapadna Bulgaria. – V: *Mnogoobrazie v edinstvoto*. Sofia: Sayuz na uchenite v Bulgaria, Nr.1, 76-88).
- Кръстанов 2010б: *Кръстанов, Тр.* 40 беседи на Папа Григорий Велики: Преводи от латински на български език от IX век или на чешко-църковнославянски от ХЙ век? – В: *Многообразие в единството*. София: Съюз на учените в България, № 2, 273-281 (Krastanov 2010: *Krastanov, Tr.* 40 besedi na Papa Grigoriy Veliki: Prevodi ot latinski na balgarski ezik ot IX vek ili na cheshko-tsarkovnoslavyanski ot ХЙ vek? – V: *Mnogoobrazie v edinstvoto*. Sofia: Sayuz na uchenite v Bulgaria, № 2, 273-281).
- Кръстанов 2010в: *Кръстанов, Тр.* Поетът св. Йоан Екзарх АН, И□Н, □Н, ИО, „Работил в Рим” като дипломат, черноризец, архиепископ и патриарх на българската земя – нов Златоуст Български. – В: *Преславска книжовна школа*, т. 11. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски”, 176-195 (Krastanov 2010: *Krastanov, Tr.* Poetat sv. Yoan Ekzarh АН, И□Н, □Н, ИО, „Rabotil v Rim” като дипломат, chernorizets, arhiepiskop i patriarh na balgarskata zemya – nov Zlatoust Balgarski. – V: *Preslavska knizhovna shkola*, t. 11. Shumen: Universitetsko izdatelstvo „Episkop Konstantin Preslavski”, 176-195).
- Кръстанов 2011: *Кръстанов, Тр.* Primas „на словенски или български или славянски“ е прѣболии – „най-пръв“ според испанска каноническа бележка от XII век за архиепископията на България. – В: *Многообразие в единството. История и съвременност*. София: Съюз на учените в България, 321-325 (Krastanov 2011: *Krastanov, Tr.* Primas „na slovenski ili balgarski ili slavyanski“ е прѣболии – „nay-prav“ spored ispanska kanonicheska belezhka ot XII vek za arhiepiskopiata na Bulgaria. – V: *Mnogoobrazie v edinstvoto. Istoriya i savremennost*. Sofia: Sayuz na uchenite v Bulgaria, 321-325).
- Кръстанов 2012: *Кръстанов, Тр.* Йоан Екзарх Български като „Свети Йоан Златоуст“ – „Църковен строител на Българската земя“ (неизвестни, спорни и предполагаеми творби). – В: *Многообразие в единството*. София: Съюз на учените в България, 7 (Krastanov 2012: *Krastanov, Tr.* Yoan Ekzarh Balgarski като „Sveti Yoan Zlatoust“ – „Tsarkoven stroitel na Balgarskata zemya“ (neizvestni, sporni i predpolagaemi tvorbi). – V: *Mnogoobrazie v edinstvoto*. Sofia: Sayuz na uchenite v Bulgaria, 7).
- Кръстанов 2014а: *Кръстанов, Тр.* Неизвестно в известното. Творби за св. Троица в Октоиха с акrostih ИАН □Н от Йоан Екзарх Български Златоуст, приписвани на Климент Охридски. – В: *Филология и текстология. Юбилеен сборник в чест на 70-годишнината на проф. Уилям Федер*. Шумен: Преславска книжовна школа, 398-411 (Krastanov 2014а: *Krastanov, Tr.* Neizvestno v izvestното. Tvorbi za sv. Troitsa v Oktoiha s akrostih IAN YAN ot Yoan Ekzarh Balgarski Zlatoust, pripisvani na Kliment Ohridski. – V: *Filologiya i tekstologiya. Yubileen sbornik v chest na 70-godishninata na prof. Uilyam Feder*. Shumen: Preslavska knizhovna shkola, 398-411).
- Кръстанов 2014б: *Кръстанов, Тр.* Защо Протоген Сердикийски е в списъка „Архиепископите на България“, а Йоан Екзарх не е? Апостолска приемственост на Епископата в Илирик или Provincia Bulgaria occidental. – В: *Многообразие в единството*. София: Съюз на учените в България, 15-24 (Krastanov 2014б: *Krastanov, Tr.* Zashto Protogen Serdikiyski e v spisaka „Arhiepiskopite na Bulgaria“, а Yoan Ekzarh ne e? Apostolska priemstvenost na Episkopata v Ilirik ili Provinciya Bulgaria occidental. – V: *Mnogoobrazie v edinstvoto*. Sofia: Sayuz na uchenite v Bulgaria, 15-24).
- Кръстанов 2022а: *Кръстанов, Тр.* Йоан Екзарх – автор на „Сказание как състави св. Кирил азбуката по език словѣнски и книги преведе от гръцки на словѣнски“ като глава 55

- от неговото „Богословие“ или „Небеса“. – В: Licht, mehr Licht. Сборник в памет на проф. Милен Куманов. София: За буквите – О писменехъ, 1136-1139 (Krastanov 2022a: *Krastanov, Tr. Yoan Ekzarh – avtor na „Skazanie kak sastavi sv. Kiril azbukata po ezik slovĕnski i knigi prevede ot gratski na slovĕnski“ kato glava 55 ot negovoto „Bogoslovie“ ili „Nebesa“*. – In: Licht, mehr Licht. Sbornik v pamet na prof. Milen Kumanov. Sofia: Za bukвите – O pismenehъ, 1136-1139).
- Кръстанов 2022б: *Кръстанов, Тр.* Среци в Рим през 868 г. на българските дипломати Петър и Йоан с Константин Философ, Методий и техните ученици за признаване от папа Адриан II на новата азбука и преводите им „главно за българите“. – Е-издание „Любословие“, 1 ноември (Krastanov 2022b: *Krastanov, Tr. Sreshti v Rim prez 868 g. na balgarskite diplomati Petar i Yoan s Konstantin Filosof, Metodiy i tehните uchenitsi za priznavane ot para Adrian II na novata azbukata i prevodite im „glavno za balgarite“*. – E-izdanie „Lyuboslovie“, 1 noemvri).
- Кръстанов 2022в: *Кръстанов, Тр.* Кирило-Методиевска традиция от Рим през България до Киев. Български дипломати и книжовници от IX век: Петър Черноризец и Йоан Екзарх. – Дзяло – Е-сайт за хуманитаристика и извори. 17 декември 2022, № XXIV (Krastanov 2022v: *Krastanov, Tr. Kirilo-Metodievaska traditsia ot Rim prez Bulgaria do Kiev. Bulgarski diplomati i knizhovnitsi ot IX vek: Petar Chernorizets i Yoan Ekzarh*. – Dzyalo – E-sayt za humanitaristika i izvori. 17 dekemvri 2022, Nr. XXIV).
- Киев 1940: *Киев, К.* Малоазийската теория за езика на св. Кирил и Методия. – Училищен преглед, 39, 1, 2-36 (Kiev 1940: *Kiev, K. Maloaziyskata teoriya za ezika na sv. Kiril i Metodiya*. – Uchilishтен pregled, XXXIX, Nr.1, 2-36).
- Мирчева 2006: *Мирчева, Е.* Германов сборник от 1367/1368 г. Изследване и издание на текста. София: Валентин Траянов (Mircheva 2006: *Mircheva, E. Germanov sbornik ot 1367/1368 g. Izsledvane i izdanie na teksta*. Sofia: Valentin Trayanov).
- Пентковский 1998: *Пентковский, А.* Евангелие от Иоанна в славянской традиции. Санкт Петербург, Приложение 1, 152-153 (Pentkovskiy 1998: *Pentkovskiy, A. Evangelie ot Ioanna v slavyanskoj traditsii*. Sankt Peterburg, Prilozhenie 1, 152-153).
- Станчев 1995: *Станчев, Кр.* Климент Охридски. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 2. София: УИ „Св. Кл. Охридски“, 320-335 (Stanchev 1995: *Stanchev, Kr. Kliment Ohridski*. – V: Kirilo-Metodievaska entsiklopediya. T. 2. Sofia: UI „Sv. Kl. Ohridski“, 320-335).
- Тотоманова 2003: *Тотоманова, А.-М.* Ватиканско евангелие. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 2. София: М. Дринов, 634-640 (Totomanova 2003: *Totomanova, A.-M. Vatikansko evangelie*. – V: Kirilo-Metodievaska entsiklopediya. T. 2. Sofia: M. Drinov, 634-640).
- Цухлев 1911: *Цухлев, Д.* История на Българската църква. Т. 1. Първи период (864-1186). София: Печатница София (Tshlev 1911: *Tshlev, D. Istoriya na Balgarskata tsarkva*. T. 1. Parvi period (864-1186). Sofia: Pechatnitsa Sofia).
- Hansack 1980: *Hansack, E. Die Vita des Johannes Chrysostomos des Georgios von Alexandrien in slavischer Ubersetzung*. Monumenta linguae slavicae dialecti veteris, 2. Freiburg i. Br.: U. W. Weiher.
- Krastanov 1999: *Krastanov, Tr.* Ioan Exarch as an Archbishop of the Bulgarian Lands and Saint. – Etudes balkaniques, 1-2, 44-48.
- Tovar 1962: *Tovar, A.* Nota sobre el arzobispado de Bulgaria en un manuscrito griego de Salamanca. – Emerita 30. Madrid: CSIC, 1-7.

